

Typologia genetyczno-dynamiczna ośrodków przemysłowych

Współczesne tendencje gospodarcze zmierzające do racjonalnego kształtowania struktury społeczno-ekonomicznej regionów wpłynęły na intensywny rozwój badań regionalnych poświęconych kształtowaniu się struktury przestrzennej gospodarki narodowej /Kukliński 1976, 1980/¹.

W nawiązaniu do przedstawionego nurtu badawczego podjęto w niniejszym artykule próbę podsumowania poglądów na temat ośrodków przemysłowych, a następnie dokonano ich typologii genetyczno-dynamicznej na przykładzie ośrodków regionu rzeszowskiego.

W dotychczasowych rozważaniach nad przemianami struktury przestrzennej przemysłu główną uwagę zwracano na hierarchizację przestrzennych form koncentracji przemysłu /m.in. Fierla 1967, Leszczycki, Grzeszczak, Kukliński, Najgrakowski 1961, Mieształ 1970, Majergoiz 1967, Mohs 1966, Pakuła 1978, Ziolo 1970, 1978/. Problematyka przestrzennych form koncentracji przemysłu jest trudna, ale bardzo istotna zarówno dla teorii geografii przemysłu, ekonomiki regionu, jak i planowania przestrzennego.

¹ Element przestrzeni uzyskał w pełni rangę jednego z kluczowych czynników stanowiących ważną pozycję w ogólnym rachunku ekonomicznym. Optymalne wykorzystanie elementów przestrzeni traktuje się współcześnie jako jedno z zasadniczych kryteriów planowania i polityki rozwoju gospodarki socjalistycznej /Secomski 1976/.

Powstanie i kształtowanie się przestrzennych form koncentracji przemysłu jest funkcją natężenia sił aglomeracyjnych wywołanych działaniem określonych czynników wewnętrznych i zewnętrznych oraz czasu ich trwania².

W literaturze przedmiotu wśród wielu autorów panują zgodne poglądy, iż podstawowymi elementami przestrzennych form koncentracji przemysłu są zakłady przemysłowe. Natomiast znaczne rozbieżności występują przy określaniu poszczególnych typów przestrzennych form koncentracji przemysłu *Ziolo 1971, Szymła 1977*. Wśród szeregu propozycji hierarchizacji przestrzennych form koncentracji przemysłu na przyjęcie zasługuje propozycja Pakuły /1963, 1978/. Autor, bazując na koncepcji Chardonnetta, Secomskiego i Kuklińskiego wyróżnia: zakład przemysłowy, skupienie przemysłowe, zespół przemysłowy, ośrodek przemysłowy, okręg przemysłowy, kompleks przemysłowy³.

² Ekonomiczną podstawą przestrzennego skupiania się i rozwoju zakładów przemysłowych stanowią korzyści lokalizacyjne. Ta obszerna problematyka zainicjowana przez A. Webera jest przedmiotem zainteresowań wielu badaczy, a podsumowania jej dokonywane były zarówno na polu ekonomiki kapitalistycznej jak i socjalistycznej /Gruchman 1967, Hamilton 1979, Hoover 1962, Lösch 1961, Isard 1965, Pakuła 1976, Probst 1965, Secomski 1956, 1972/.

³ Gruchman /1964, s. 137-146/ omawiając rozwój przemysłu wielkopolskiego, za ośrodki przemysłowe przyjmuje miejscowości, na których terenie w przemyśle zatrudnionych było powyżej 100 pracowników. Heřmam /1967, s. 47-55/ za ośrodki przemysłowe przyjmuje te jednostki osadnicze /gromada, miasto, osiedle/ na terenie której: a/ liczba zatrudnionych w przemyśle waha się w granicach od 10 tys. do 20 tys. pracowników i cechuje się wyznacznikiem /w stosunku do średnich wskaźników ogólnopolskich przyjętych za 1/ dla liczby zatrudnionych w przemyśle na 100 mieszkańców powyżej 20, a dla liczby zatrudnionych na 1000 mieszkańców powyżej 5, przy orientacyjnej powierzchni od 25 do 70 km². Pakuła /1969, s. 37/ ośrodek przemysłowy definiuje jako "zespalaający się produkcyjnie i przestrzennie zbiór zakładów, skupień i kombinatów przemysłowych, obejmuje on nie tylko przemysł o wysokim stopniu agregacji przestrzennej w miastach, ale także zakłady rozrzucone po osadach i wsiach".

CECHY OŚRODKA PRZEMYSŁOWEGO

Wśród wyróżnionych przestrzennych form koncentracji przemysłu szczególnie duże rozbieżności występują przy określaniu ośrodka przemysłowego⁴. Poszczególni autorzy przyjmują szereg różnych kryteriów ich wyróżniania /Zioło 1971/ a to:

- jedna lub wiele jednostek osadniczych /miasta, osiedla, wsie/ lub jednostek administracyjnych /gromady, gminy, powiaty/ o odpowiednim potencjale produkcyjnym /Byrski 1970, Gajda, Górka 1968, Gruchman 1964, Fierla 1967, 1973, Herman 1967, Misztal 1970, Mrzygłód 1962, Zioło 1970/,
- zgrupowanie kilku lub wielu zakładów przemysłowych w jednym punkcie geograficznym /Probst 1968/,
- miasta o odpowiedniej liczbie mieszkańców i poziomie zatrudnienia /Kawalec 1965, Kortus 1968, Leszczycki, Eberhard, Herman 1971, Pakuła 1963/,
- uzupełnienie ośrodka miejskiego /Chardonnet 1955, Kawalec 1965, Kortus 1968/,
- skupienie zakładów o znaczeniu ogólnopolskim /Kortus 1968, Mrzygłód 1962, Pakuła 1963, Zioło 1976/,
- istnienie wielkiego potencjału produkcyjnego /Byrski 1970, Kawalec 1965, Kortus 1968, Pakuła 1973, Pakuła, Rajman 1968, Leszczycki, Eberhard, Herman 1971, Zioło/,
- jednolity profil produkcyjny lub wysoce zróżnicowany /Pakuła, Rajman 1968, Secomski 1956/,

⁴ Herman /1967, s. 55/ proponuje inne typy obszarów koncentracji przestrzennej przemysłu: terytorialna jednostka uprzemysłowiona, terytorialna jednostka przemysłowa, ośrodek przemysłowy, zespół uprzemysłowiony, zespół przemysłowy, aglomeracja przemysłowa, wielka aglomeracja przemysłowa, konurbacja przemysłowa.

- wyspecjalizowany w jakimś przemyśle kluczowym /Chardonnef 1965, Pakuła 1963, Zioło 1970, 1976, 1980/,

- stosunek powiązań wewnętrznych do zewnętrznych /Byrski 1970, Pakuła 1963, 1973, Zioło 1980/.

Przedstawiony przegląd cech ośrodka przemysłowego wskazuje, iż poszczególni autorzy posługują się różnymi kryteriami ilościowymi i jakościowymi oraz różnymi jednostkami przestrzennymi. W świetle przedstawionych rozważań należy przyjąć, iż przestrzenne formy koncentracji przemysłu, a wśród nich i ośrodki przemysłowe należy wyróżniać w oparciu o:

a/ wielkość potencjału produkcyjnego,

b/ zróżnicowanie wewnętrznych powiązań produkcyjnych,

c/ rolę produkcji zakładów wiodących ośrodka w strukturze regionu, kraju czy skali międzynarodowej,

d/ wykształcane więzy w zakresie infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej, siły roboczej, warunków środowiska przyrodniczego i zarządzania.

W takim ujęciu poszczególne rodzaje przestrzennych form koncentracji przemysłu są odzwierciedleniem określonego stopnia zaawansowania procesu koncentracji przestrzennej przemysłu. Obejmują one zakłady o różnych funkcjach, położone na terenie centrów i pobliskich jednostek osadniczych, między którymi wykształciły się określone powiązania produkcyjno-przestrzenne. W wyniku rozwoju /poprzez modernizację lub rozbudowę istniejących zakładów, budowę nowych, stagnację lub zanikanie starych zakładów/ następuje przemiana w intensyfikacji powiązań przestrzenno-produkcyjnych, nawarstwianie się nowych i modernizacja istniejących elementów infrastruktury, nasilanie powiązań stosunkami pracy, co prowadzi do bardziej zorganizowanej formy koncentracji przemysłu. Rozważania te prowadzą do wniosku, iż poszczególne rodzaje form koncentracji przemysłu /skupienia, zespoły, ośrodki, okręgi, kompleksy/ różnicują te same

mierniki ilościowe, a odznaczają się różnymi cechami jakościowymi. Między miernikami ilościowymi a cechami jakościowymi występują pewne zależności, które wyrażają się tym, iż wzrost ilościowy danej formy koncentracji przemysłu warunkuje występowanie coraz to nowych cech jakościowych /Such 1974/.

Wykorzystując bogaty dorobek badań empirycznych oraz teorię terytorialnych kompleksów produkcyjnych, teorię biegunów wzrostu regionalnego, teorię systemów, podjęte zostały prace nad konstrukcją teoretycznego modelu ośrodka przemysłowego. Model ten dotyczy funkcjonowania oraz dynamicznych przemian ośrodka przemysłowego, a także metod zarządzania ośrodkiem /Zioło 1976, 1978, 1980, 1981/. W modelu tym elementami ośrodka są zakłady przemysłowe. Zakłady te tworzą zhierarchizowany układ oraz charakteryzują się różnymi funkcjami, które wynikają z wielkości produkcji i zasięgu ich przestrzennych powiązań. W hierarchicznej strukturze ośrodka generalnie wyróżniono zakłady: podstawowe /wiodące/, pomocnicze, towarzyszące, pracujące dla potrzeb pozaprzemysłowych działów gospodarki narodowej oraz pracujące dla zaspokojenia potrzeb ludności. Ośrodek przemysłowy traktowany jest jako system otwarty, dzięki czemu różne kategorie zakładów przemysłowych charakteryzują się różnym zasięgiem powiązań z otoczeniem zewnętrznym /lokalnym, regionalnym, krajowym, międzynarodowym/.

KRYTERIA WYRÓZNIANIA OŚRODKÓW PRZEMYSŁOWYCH

Celem wyróżnienia przykładowych ośrodków przemysłowych na obszarze regionu rzeszowskiego, posłużono się miernikami ilościowymi i cechami jakościowymi /Zioło 1970, 1973/. Mierniki ilościowe obrazują nam wielkość przemysłu z różnych aspektów:

1. Potencjału produkcyjnego /moc zainstalowanych urządzeń odbiorczych, wartość środków trwałych, liczba zatrudnionych na największej zmianie/.
2. Pracy /liczba zatrudnionych, zużycie energii elektrycznej/.
3. Produkcji /wielkość produkcji w jednostkach fizycznych lub wartościowych/.

Pominięcie wyróżnionych grup mierników przemysłu prowadzi do zacierania obrazu wynikającego ze stopnia wykorzystania urządzeń produkcyjnych poprzez zmianowość pracy, wydajność pracy, kapitałochłonność stanowisk pracy i in.

Kryteria jakościowe obejmują:

- 1/ swoistą strukturę i funkcjonowanie ośrodka, które wyrażają się poprzez określony stopień specjalizacji, wzajemną współpracę różnorodnych zakładów,
- 2/ rolę ośrodka w geograficznym podziale pracy w zakresie powiązań z otoczeniem zewnętrznym,
- 3/ wykorzystanie elementów infrastruktury technicznej,
- 4/ powiązania siłą roboczą.

Wyróżnione w ten sposób ośrodki przemysłowe regionu rzeszowskiego charakteryzują się występowaniem w ich strukturze zakładów podstawowych /wiodących/ o znaczeniu międzynarodowym i krajowym. Zatrudniały one od 8 do 27 tys. pracowników i skupiały 79, 1 % ogółu zatrudnionych w przemyśle regionu. Ośrodkotwórcze funkcje pełnią w nich zakłady reprezentujące różne gałęzie przemysłu, a to: przemysł maszynowy /Rzeszów, Stalowa Wola, Gorlice, Sandomierz, Krosno/, hutniczy /Stalowa Wola/, środków transportu /Mielec, Sanok, Krosno/, chemiczny /Tarnobrzeg, Dębica, Jasło/, szklarski /Krosno, Jarosław, Sandomierz/, metalowy /Sandomierz, Przemysł/ i spożywczy /Jasło, Sandomierz, Jarosław/. Wszystkie ośrodki przemysłowe położone na terenie regionu rzeszowskiego posiadają bezpośrednie połączenia kolejowe i energetyczne /linie wysokiego napięcia i gazociągi/.

TYOLOGIA OŚRODKÓW PRZEMYSŁOWYCH

Bardziej wnikliwa analiza ośrodków przemysłowych regionu rzeszowskiego wskazuje, iż nie stanowią one jednorodnych form koncentracji. Stąd wyłania się potrzeba opracowania ich typologii, która obok celów poznawczych i praktycznych pozwoli na dokonanie pewnych uogólnień teoretycznych. Wychodzimy z założenia, iż różnorodność ośrodków przemysłowych wynika z ogólnych prawideł rozwoju społeczno-ekonomicznego oraz z czynników regionalnych, które prowadzą do społecznego i geograficznego podziału pracy /Hamilton 1978, Kortus 1978/. Podejmując próbę przeprowadzenia typologii ośrodków zdajemy sobie sprawę, iż są one współcześnie kształtującymi się formami koncentracji przemysłu, w których przejawiają się cechy bardziej prostych form /zespołów/ oraz form bardziej złożonych /okręgów/.

Proces rozwoju ośrodków przemysłowych regionu rzeszowskiego przebiegał różnymi drogami i kształtowany był przez szereg czynników. Współczesne ośrodki przeszły ewolucję od form prostych do bardziej złożonych. W 1937 r. w strukturze przestrzennej regionu tylko Krosno i Gorlice znajdowały się na etapie zespołów przemysłowych, a Jasło i Sanok na etapie skupień. Pozostała część regionu znajdowała się w fazie przedindustrialnej i charakteryzowała się występowaniem przemysłu rozproszonego.

Proces kształtowania się ośrodków przemysłowych wiąże się z rozwojem, stagnacją lub zanikiem istniejących zakładów oraz powstawaniem nowych. Mimo że ośrodki przemysłowe w strukturze przestrzennej regionu pojawiły się w latach powojennych, to jednak ich początki kształtowania sięgają lat lokalizacji zakładów podstawowych, które powstawały we wcześniejszych okresach, a to:

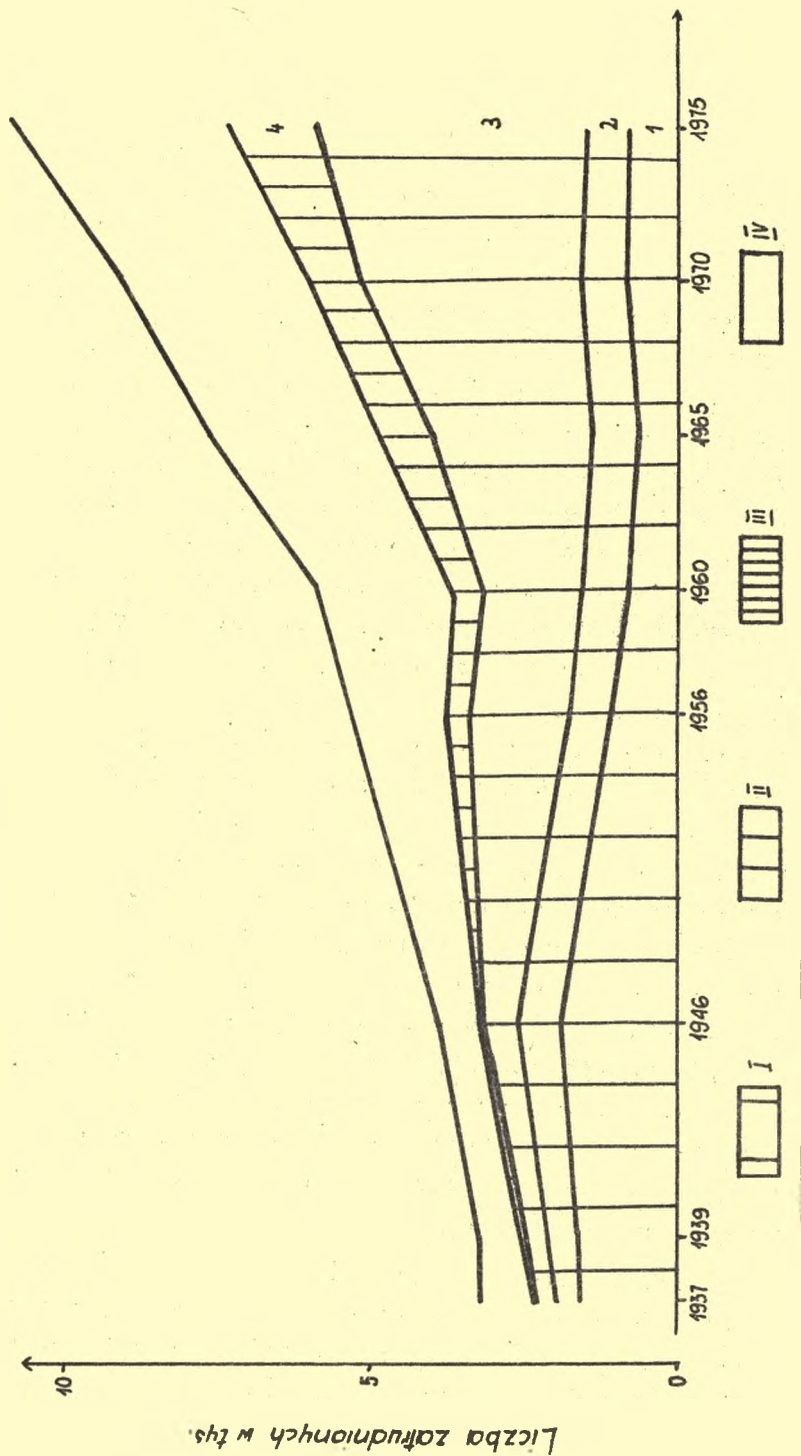
- lata do 1918 r., które charakteryzowały się powstawaniem przemysłu fabrycznego ściśle związanego z lokalnymi zasobami ropy naftowej i dużymi rezerwami siły roboczej w warunkach kapitalizmu wolnokonkurencyjnego,
- lata 1919-1935, w których zaznacza się postępujący wpływ państwa na kierunki rozwoju regionu w bardzo niekorzystnych warunkach krajowej i światowej sytuacji ekonomicznej,
- lata 1936-1939, w których na tempo i kierunki industrializacji zasadniczy wpływ wywarła polityka państwa wobec pogarszającej się sytuacji międzynarodowej i widma zbliżającej się wojny,
- lata powojenne, socjalistycznej industrializacji.

W kolejnych okresach zaznacza się coraz większy wpływ władzy państwowej na lokalizację i rozwój kierunków produkcji przemysłowej. Stąd w różnym stopniu oddziaływały one na czynniki lokalizacji zakładów podstawowych.

Rozwój ośrodków przemysłowych związanych genetycznie z najstarszymi zakładami podstawowymi powstałymi do 1918 r. odbywał się w dwojaki sposób.

Ośrodki gorlicki i sanocki rozwijały się dzięki ciągłej rozbudowie zakładów podstawowych zlokalizowanych w pierwszym okresie /ryc.1/. Wynika to z charakteru tych zakładów /obecna fabryka autobusów i fabryka sprzętu wiertniczego/, które dzięki postępującej w nich modernizacji technicznej i możliwości zmiany asortymentów produkcji, dostosowywały swoje wyroby do aktualnych potrzeb gospodarki krajowej i rynku światowego. Ośrodki te reprezentują typ ośrodków monogenetycznych, związanych z okresem kapitalizmu wolnokonkurencyjnego. Zakłady podstawowe tego typu ośrodków powstały w jednym okresie, rozwijając się dzięki cechom innowacyjnym, którymi charakteryzuje się ich działalność produkcyjna.

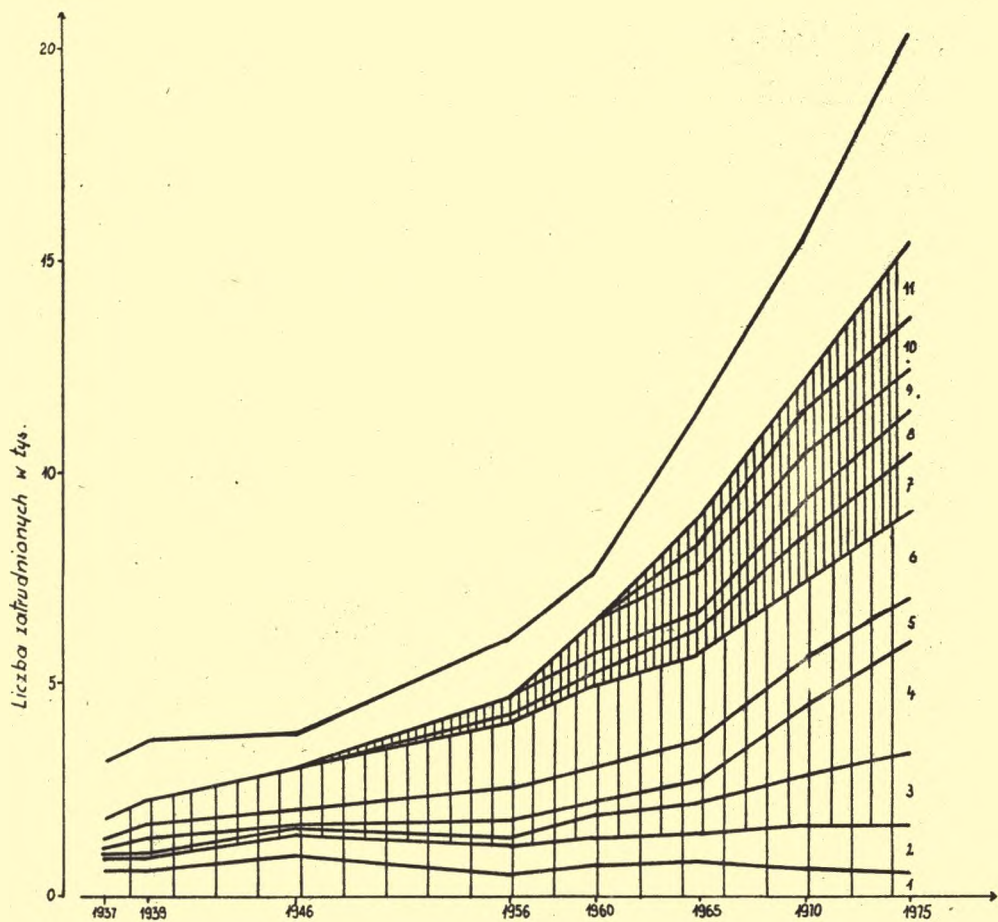
Kształtowanie się ośrodka krasińskiego i jasielskiego

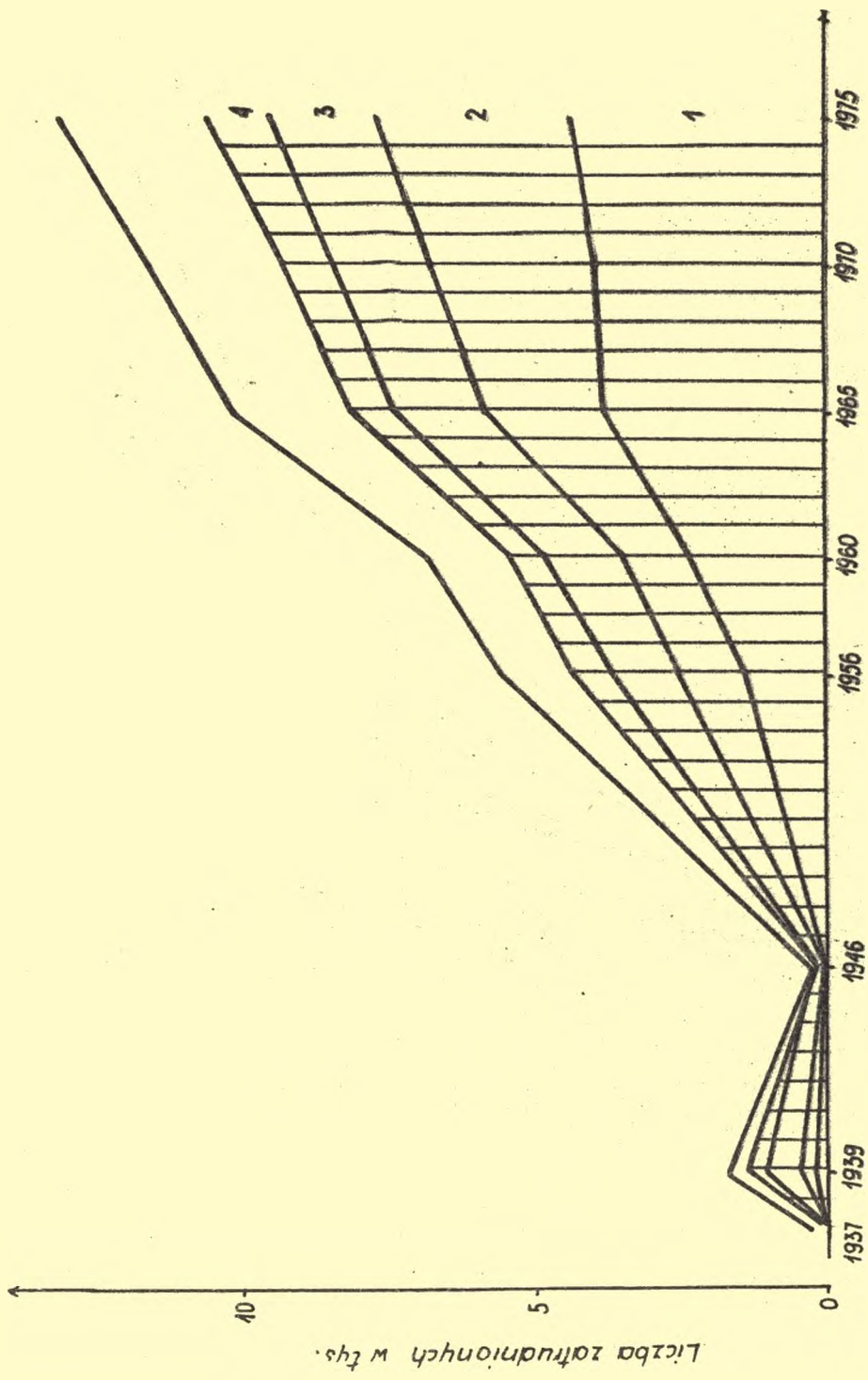
Ryc. 1. Kształtowanie się gorlickiego ośrodka przemysłowego. Zakłady podstawowe powstałe w latach: I. do 1918 r.; II. 1919 - 1939, III. 1950-1975, IV. Przemysł uzupełniający, Zakłady podstawowe: 1. kopalnie ropy naftowej, 2. rafineria ropy, 3. fabryka sprzętu wiertniczego, 4. wytwórnia sprzętu gospodarstwa domowego

odbywało się poprzez powstawanie w ich strukturze coraz to nowych zakładów podstawowych w następujących po sobie okresach / ryc. 2 /. Stąd występuje w ich strukturze charakterystyczne nawarstwianie się kolejnych zakładów, które przejmują funkcje elementów dynamizujących i wpływają na dalszy rozwój tych ośrodków. Natomiast zakłady powstałe w poprzednich okresach osiągają swój "pułap rozwojowy" i utrzymują się na tym samym poziomie w następnych latach. Mamy tu do czynienia z przenoszeniem ośrodko-twórczej funkcji z zakładów starszych na zakłady młodsze. Równocześnie wskutek zmiany profilu produkcyjnego i dostosowywanie go do nowych potrzeb intensywnie rozwijającej się gospodarki lub innych gałęzi przemysłu funkcję elementów dynamizujących wzrost ośrodka przejmują ponownie starsze zakłady /np. szybki rozwój obecnej fabryki amortyzatorów "Polmo" w Krośnie, związany jest z podjęciem przez zakład produkcji nowych asortymentów dla potrzeb rozwijającego się przemysłu motoryzacyjnego/. W procesie kształtowania się ośrodka krosnińskiego zaznacza się zmniejszanie roli zakładów najstarszych powstałych w pierwszym okresie na rzecz zakładów powstających w następnych okresach. Na współczesną strukturę przemysłu podstawowego ośrodka dominujący wpływ wywarły zakłady powstałe w okresie powojennym, które skupiają 41,3% ogółu zatrudnionych, a następnie zakłady powstałe w okresie drugim /36,7% zatrudnionych/ i okresie pierwszym /22,0% zatrudnionych/. Przedstawione ośrodki są przykładami ośrodków poligenetycznych, które kształtowane są przez różne czynniki zmieniające się w poszczególnych okresach formowania się przemysłu podstawowego.

Różwój ośrodków przemysłowych związanych genetycznie z inwestycjami Centralnego Okręgu Przemysłowego /COP-u/, realizowanych w latach 1936-1939, opiera się na kilku zakładach podstawowych lub na jednym wielkim zakładzie.

Ryc. 2. Kształtowanie się krośnieńskiego ośrodka przemysłowego. Zakłady podstawowe: 1. kopalnia ropy, 2. rafineria ropy, 3. zakład napraw urządzeń naftowych, 4. fabryka amortyzatorów, 5. huta szkła nr 1, 6. zakład włókienniczy, 7. wytwórnia sprzętu komunikacyjnego, 8. fabryka obuwia sportowego, 9. huta szkła nr 2, 10. huta szkła nr 3, 11. huta szkła nr 4

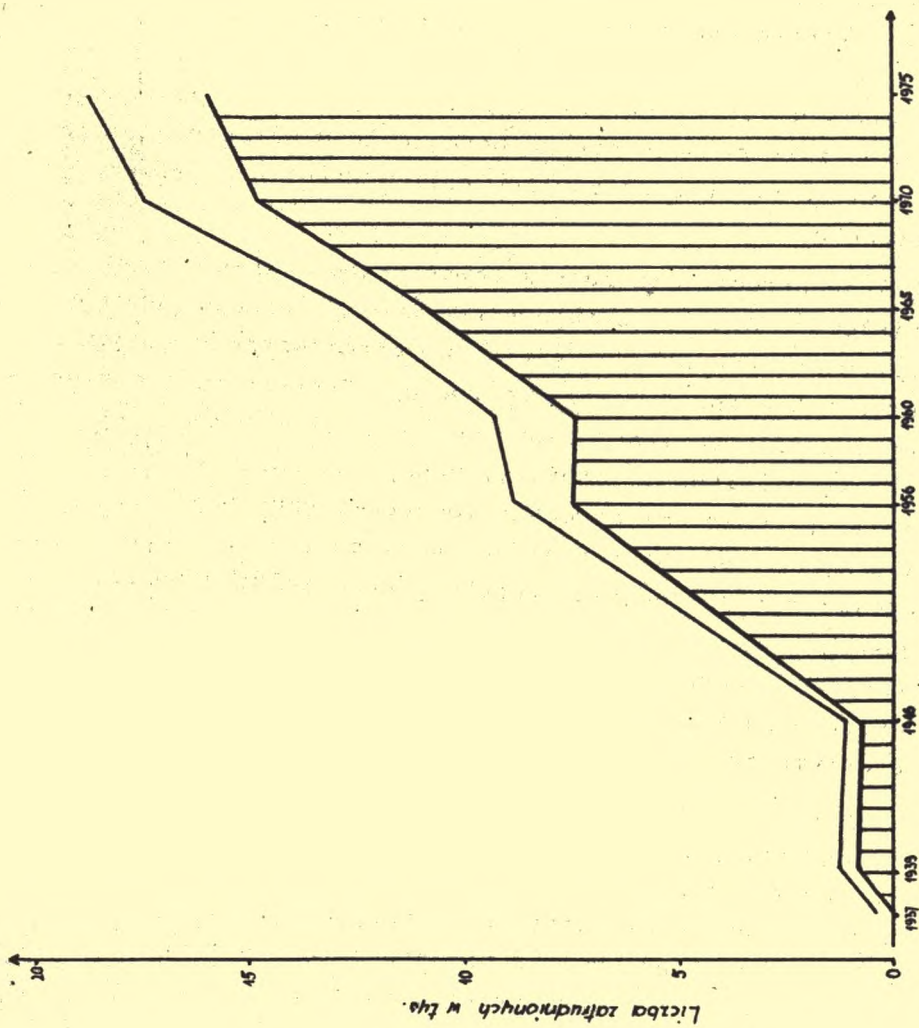

Ryc. 3. Kształtowanie się dębickiego ośrodka przemysłowego, Zakłady podstawowe: 1. fabryka opon samochodowych, 2. wytwórnia urządzeń chłodniczych, 3. zakład tworzyw sztucznych, 4. zakład mięsny

W oparciu o kilka rozwijających się zakładów podstawowych kształtuje się ośrodek dębicki i rzeszowski. W ośrodku dębickim, w jednym okresie zlokalizowano cztery zróżnicowane branżowo zakłady podstawowe /obecne: fabryka opon samochodowych, zakład tworzyw sztucznych, zakład mięsny, fabryka urządzeń chłodniczych/. W okresie powojennym znalazły one sprzyjające warunki dalszego rozwoju i charakteryzowały się proporcjonalnym wzrostem zatrudnienia /ryc. 3/. Ośrodki te reprezentują typ ośrodka monogenetycznego-wielozakładowego, związane z okresem budowy inwestycji COP-u. Ośrodki te cechują się proporcjonalnym wzrostem zakładów podstawowych bez zmiany ich roli w strukturze rangowej ośrodka.

Dalsze ośrodki związane z inwestycjami COP-u w Mielcu i Stalowej Woli kształtują się w wyniku rozwoju jednego wielkiego zakładu przemysłowego /wytwórni sprzętu komunikacyjnego i kombinatu metalurgicznego/. Reprezentują one przemysł o silnych tendencjach do koncentracji produkcji /lotniczy, silnikowy, hutniczy, maszyn budowlanych/. Ośrodki te są przykładami ośrodków monogenetycznych-jednozakładowych /ryc. 4/. Należy jednak podkreślić, iż w miarę dalszego wzrostu potencjału produkcyjnego wielkich zakładów i postępującej w nich specjalizacji produkcji, w celu sprawniejszego zarządzania, następować będzie w ich strukturze wyodrębnianie się zakładów zajmujących się określonymi asortymentami produkcji.

Najmłodsze w strukturze przestrzennej regionu rzeszowskiego ośrodki przemysłowe rozwinęły się dzięki lokalizacji na ich terenie nowych zakładów podstawowych, które przejęły w nich funkcje elementów dynamizujących. Powstanie tych zakładów związane było z miejscową bazą surowcową /kombinat siarkowy koło Tarnobrzegu, huta szkła okiennego w Sandomierzu/, a także miały na celu aktywizację ekonomiczno-

Ryc. 4. Kształtowanie się mieleckiego ośrodka przemysłowego. Zakład podstawowy: 1. wytwórnia sprzętu komunikacyjnego

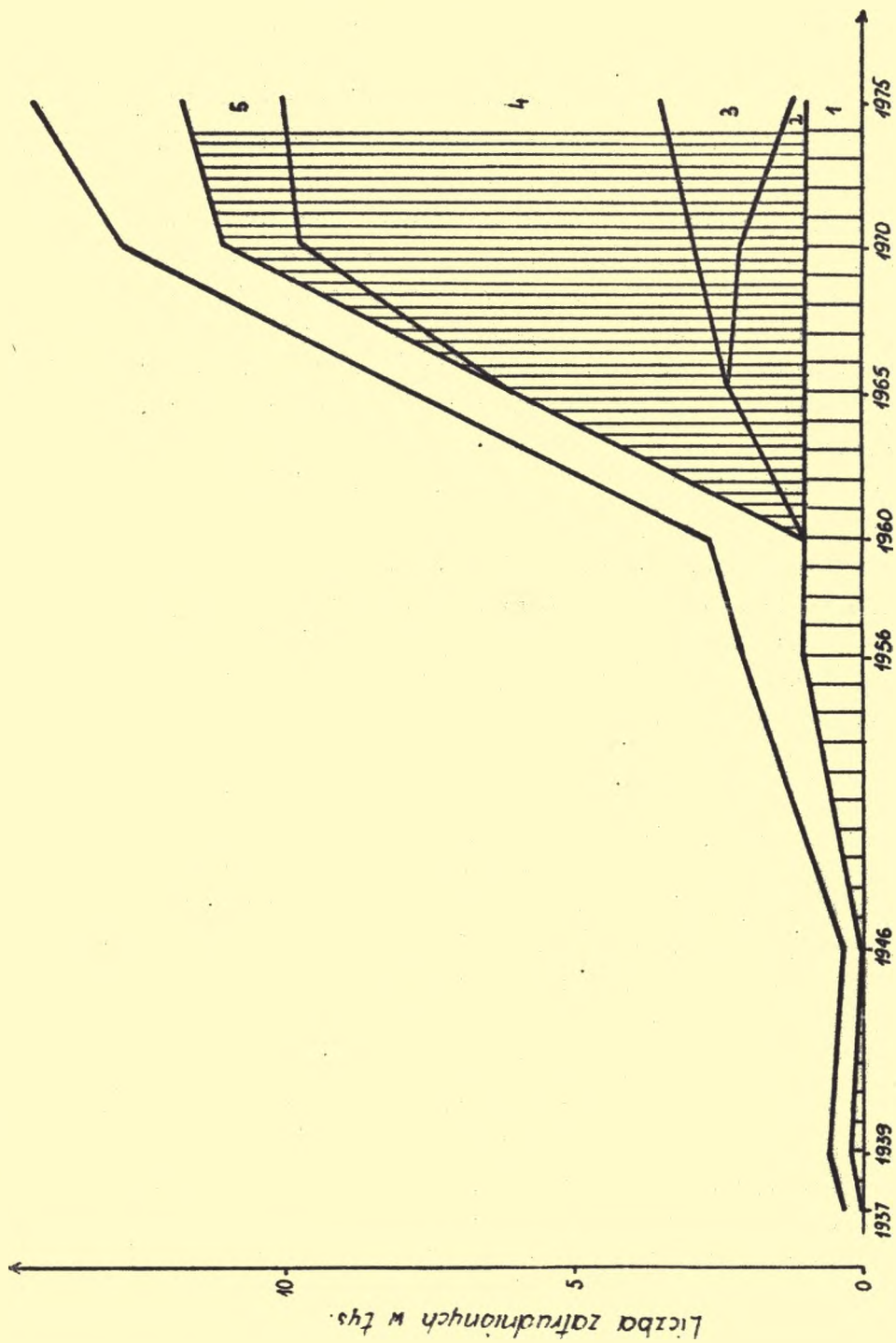
społeczną stosunkowo dużych miast /Przemyśl i Jarosław/. W ośrodkach tych istniały już zakłady podstawowe z poprzednich okresów, ale później stały się one elementami stagnującymi i nie mogły być poważniejszymi czynnikami ich rozwoju /np. zakład cukierniczy, zakład mięsny/.

Wpływ lokalnej bazy surowcowej najsilniej zaznaczył się w powstaniu nowych zakładów przemysłu podstawowego na terenie tarnobrzeskiego ośrodka siarkowego /ryc. 5/. Ogromne zasoby siarki i duże na nią zapotrzebowanie na rynku światowym były podstawowymi czynnikami szybkiego wzrostu ośrodka. Stąd reprezentuje on typ ośrodka monogenetycznego-wielozakładowego, powstałego na bazie eksploatacji i przetwórstwa lokalnych zasobów surowcowych - siarki /Zioło 1978/.

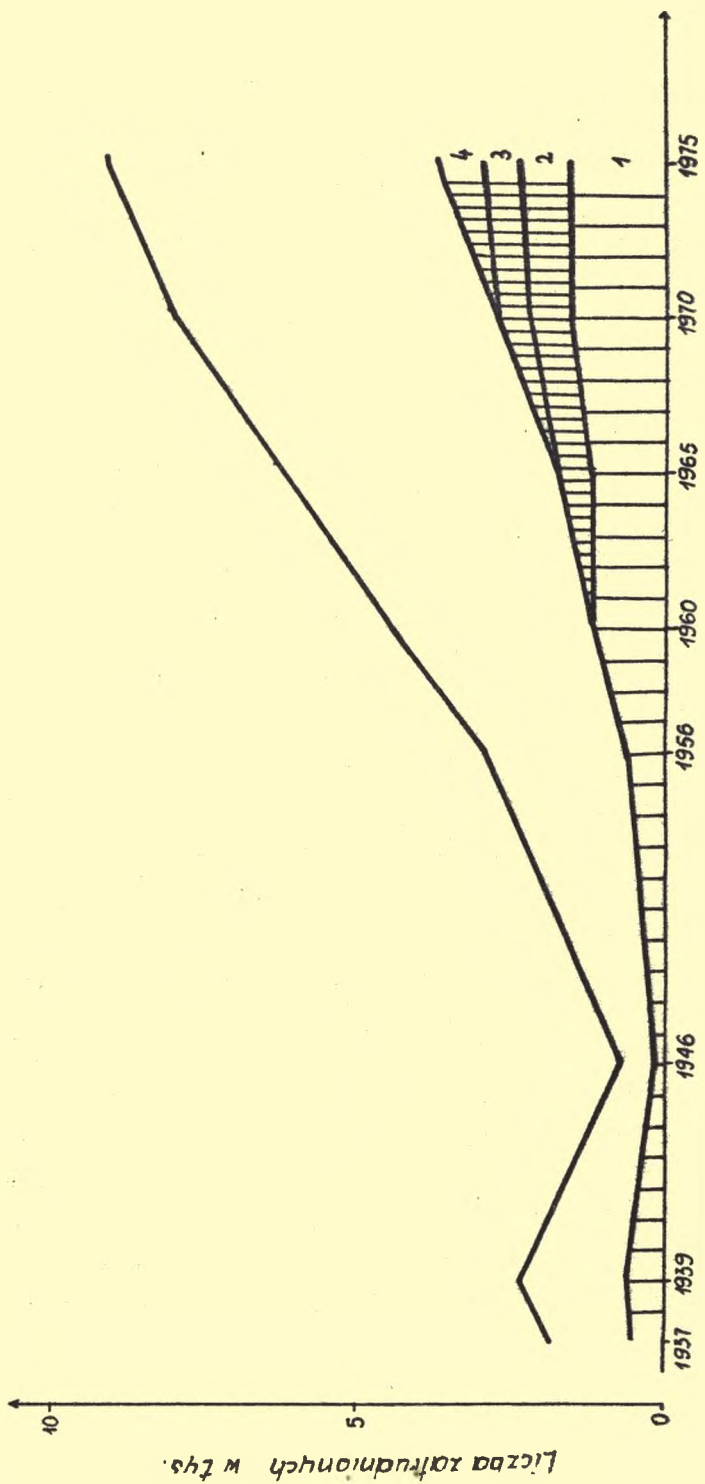
Czynnik aktywizacji miast, a także chęć wykorzystania istniejących w nich rezerw niektórych elementów infrastruktury, wpłynęły na lokalizację nowych zakładów w Przemyślu i Jarosławiu, które przejęły funkcję elementów dynamizujących rozwój ośrodków. Stąd reprezentują one poligenetyczny typ ośrodków przemysłowych związanych ze stosunkowo dużymi miastami regionu /ryc. 6/.

Obok zakładów podstawowych w strukturze ośrodków przemysłowych występuje przemysł uzupełniający. Reprezentowany jest on przez zakłady o mniejszym potencjale produkcyjnym, które pracują dla potrzeb zakładów podstawowych, pozaprzemysłowych działów gospodarki narodowej oraz w celu zaspokajania potrzeb ludności. Zakłady te stanowią uzupełnienie zasadniczej konstrukcji ośrodków, które tworzą zakłady podstawowe.

Udział przemysłu podstawowego w strukturze ośrodków przemysłowych jest zróżnicowany i nawiązuje do ich genezy. Ośrodki przemysłowe związane z inwestycjami COP-u i z dużymi inwestycjami powojennymi charakteryzują się najwyższym udziałem przemysłu podstawowego, który skupia w nich

Ryc. 5. Kształtowanie się tarnobrzęskiego ośrodka przemysłowego. Zakłady podstawowe: 1.fabryka firanek, 2.kopalnia "Piaseczno", kopalnia "Machów", 4. zakłady przetwórcze siar-ki, 5. kopalnia "Jeziórko"

Ryc. 6. Kształtowanie się przemyskiego ośrodka przemysłowego. Zakłady podstawowe: 1. zakład metalowy, 2. zakład płyt pilśniowych, 3. fabryka aparatów elektronicznych, 4. zakład włókienniczy

od 85 % do 90 % ogólnego zatrudnienia /Stalowa Wola, Mielec, Dębica, Tarnobrzeg/. W strukturze najstarszych ośrodków /Krosno, Jasło, Sanok, Gorlice/, które kształtowały się znacznie wolniej i w dłuższym okresie czasu, występuje mniejszy udział przemysłu podstawowego /od 55% do 75%/. Najniższy udział przemysłu podstawowego /40%/ występuje w ośrodku Przemyśla związanym z dużym miastem.

W procesie kształtowania się ośrodków przemysłowych regionu rzeszowskiego zaznacza się określona tendencja zmierzająca do wytworzenia w nich optymalnego udziału przemysłu podstawowego i uzupełniającego. Zbyt mały udział przemysłu uzupełniającego w strukturze ośrodka stwarza pewną barierę dla dalszego wzrostu zakładów podstawowych. Natomiast duży udział tego przemysłu stwarza pewne możliwości dalszej koncentracji przemysłu podstawowego.

W świetle przeprowadzonej analizy okazuje się, iż wiodącą rolę w strukturze ośrodków przemysłowych mają zakłady podstawowe i one w zasadniczym stopniu decydują o ich charakterze. Wśród zakładów podstawowych jedynie z nich wykazują tendencję do systematycznego rozwoju, inne natomiast osiągnęły tylko pewien "pułap rozwojowy" i stają się zakładami stagnującymi. Tendencjami do systematycznego rozwoju charakteryzują się zakłady przemysłu maszynowego, hutniczego, środków transportu i metalowego, pod warunkiem, że ich profil produkcyjny dostosowuje się do aktualnych potrzeb gospodarki krajowej, czy światowej, a wyroby odznaczają się wskaźnikami techniczno-ekonomicznymi zbliżonymi lub przewyższającymi poziom światowy. Drugą grupę reprezentują zakłady przemysłu włókienniczego, szklarskiego, spożywczego, które nie posiadają tej właściwości, a rozwój tych gałęzi związany jest z budową kolejnych zakładów /np. Huty Szkła w Krośnie/.

Ze względu na genezę zakładów podstawowych oraz ich tendencje rozwojowe, na terenie regionu rzeszowskiego można wyróżnić następujące typy genetyczno-dynamiczne ośrodków przemysłowych:

I. Ośrodki poligenetyczne, w których zakłady podstawowe powstawały w różnych okresach i nawarstwiały się w strukturze dynamicznej ośrodka. W nich występują ośrodki, w których:

1. zakłady podstawowe osiągały pewien "pułap rozwojowy" i w dalszych okresach stawały się elementami stagnującymi, a funkcje elementów dynamizujących przejmowały nowe zakłady powstające w następujących po sobie okresach /Krosno, Przemyśl, Jarosław, Sandomierz/,

2. zakłady podstawowe charakteryzowały się systematycznym rozwojem i w następujących okresach były elementami dynamizującymi wzrost ośrodka /Jasło/.

II. Ośrodki monogenetyczne, w których zakłady podstawowe powstawały w jednym czasie, lub gdy zakłady powstałe w jednym okresie skupiają powyżej 80% potencjału produkcyjnego. Wśród nich wyróżnia się ośrodki, w których:

1. zakłady podstawowe cechują się tendencjami do systematycznego rozwoju i nie zmieniają swojej pozycji w strukturze rangowej ośrodka /Sanok, Rzeszów, Dębica, Mielec, Stalowa Wola/.

2. zakłady podstawowe cechują się tendencją do systematycznego rozwoju, stagnacją lub zanikiem /Gorlice, Tarnobrzeg/.

Przyjmując dodatkowo jako kryterium okres powstania zakładów podstawowych /a ma to duże znaczenie ze względu na stopień wykształcenia się określonych tradycji przemysłowych/, można dokonać bardziej precyzyjnej typologii ośrodków.

Przedstawiona typologia wskazuje, iż współczesne ośrodki przemysłowe regionu rzeszowskiego są bardzo zróżnicowanymi

systemami strukturalno-funkcjonalnymi. Zróżnicowanie to wynika ze złożonej genezy zakładów podstawowych oraz ich rozwoju w procesie kształtowania się ośrodków. Stąd typologia ta posiada także walory praktyczne, głównie dla planowania regionalnego. Opisuje ona i wyjaśnia mechanizm kształtowania się ośrodków, uwzględniając w tym rolę ich podstawowych elementów funkcjonalnych. W procesie sterowania dalszym rozwojem ośrodków możemy indywidualnie wyznaczać przyszłe zadania poszczególnym zakładom podstawowym godząc przy tym interesy pionowego i poziomego zarządzania gospodarką narodową. Zadania te można wyznaczać zarówno przy założeniu stabilnych jak i zmieniających się czynników rozwoju zakładów podstawowych. Typologia ta określa potrzebę kształtowania wzajemnych proporcji między rozwojem poszczególnych zakładów podstawowych i przemysłem uzupełniającym, celem wykształcania optymalnych układów strukturalno-funkcjonalnych na przyszłość.

LITERATURA

- Byrski B., 1970. Koordynacja gospodarki przedsiębiorstw w ośrodkach przemysłowych. Warszawa.
- Chardonnet J., 1955. Podstawowe typy kompleksów przemysłowych. Przegl.Zagr.Literatury Geograficznej, z.4.
- Fierla I., 1967. Przemysł /w:/ Struktura przestrzenna gospodarki narodowej - główne elementy analizy /red. S. Berzowski/. Warszawa.
- Fierla L., 1973. Geografia przemysłu Polski. Warszawa.
- Gajda J. Górka J., 1968. Ośrodki i kompleksy przemysłowe w planowaniu rozwoju gałęzi i regionów. Problemy Ekonomiczne z. 1. Kraków.
- Gruchman B., 1964. Rozwój przemysłu Wielkopolski w latach 1919-1960. Prace Problemowe Instytutu Naukowo-Ekonomicznej, t. 4. Poznań.

- Gruchman B., 1967. Czynniki aglomeracji i deglomeracji przemysłu w gospodarce socjalistycznej /na przykładzie Polski/. Studia KPZK PAN, t. XVIII. Warszawa.
- Hamilton F.E.I., 1978. The changing milieu of Spatial industrial research /w:/ Contemporary Industrialization. Spatial Analysis Regional Development /Ed. F.E.I.Hamilton/. London and New York.
- Hamilton F.E.I., 1979. The Definition and Character of Industrial Systems /w:/ The Spatial Structure of Industrial Systems /Ed.F.E.I.Hamilton, B.Kortus/. Zeszyty Naukowe UJ DLII. Prace Geograficzne, z. 48. Kraków.
- Heřman S., 1967. Obszary koncentracji przestrzennej przemysłu w Polsce w 1956 r. Biuletyn KPZK PAN, z. 5, Seria A.
- Hoover E. M., 1962. Lokalizacja działalności gospodarczej. Warszawa.
- Isard W., 1965. Metody analizy regionalnej. Warszawa.
- Kawalec W., 1965. Okręgi przemysłowe i regiony ekonomiczne w Polsce. Warszawa.
- Kortus B., 1968. Kraków jako ośrodek przemysłowy. Rozwój i struktura przemysłu wielkiego miasta. Prace Instytutu Geografii UJ, z. 41.
- Kortus B., 1978. Nowe tendencje i kierunki w badaniach przestrzennych przemysłu. Folia Geographica. Series Geographica-Oeconomica, vol. XI.
- Kukliński A. /red./, 1976. Planowanie rozwoju regionalnego w krajach europejskich. KPZK PAN. Warszawa.
- Kukliński A. /red./, 1980. Problemy gospodarki przestrzennej. Warszawa.
- Leszczycki S. Grzeszczak J., Kukliński A., Najgrakowski M., 1961. Struktura przestrzenna przemysłu w Polsce w 1956 r. Biuletyn KPZK PAN, z 1/3/.
- Leszczycki S., Eberhard P., Heřman S., 1971. Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce 1966-2000. Biuletyn KPZK PAN, z. 67.

- Lösch A., 1961. Gospodarka przestrzenna. Warszawa.
- Majergoiz J. M., 1967. Fragen der Typologie in der Ökonomischen Geographie. Auf der Grundlage von Materialien über die Industriegeographie der sozialistischen Länder Europas. Petermanns Geographische Mitteilungen, vol. 3.
- Misztal S., 1970. Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na Ziemiach Polskich w latach 1860-1965. Studia KPZK PAN, t. XXXI.
- Mohs G., 1966. Die Ballungsgebiete der Deutschen Demokratischen Republik. Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, 4.11.
- Mrzygłód T. 1962. Polityka rozmieszczenia przemysłu w Polsce 1946-1980. Warszawa..
- Pakuła L., 1963. Analiza struktury i przestrzennych form koncentracji przemysłu woj. krakowskiego. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 10. Prace Geograficzne. Kraków.
- Pakuła L., 1982. Ośrodek przemysłowy /w:/ Słownik geograficzno-ekonomiczny.
- Pakuła L., 1973. Procesy aglomeracyjne i integracyjne przemysłu w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. Prace monograficzne WSP w Krakowie, t. IX. Kraków.
- Pakuła L., 1978. Problemy teoretyczno-badawcze form koncentracji przestrzennej przemysłu. Folia Geographica, Series Geographica-oeconomica, vol. XI.
- Pakuła L., Rajman J., 1968. Ośrodek przemysłowo-usługowy Raciborza i jego funkcje. Komunikaty Instytutu Śląskiego. Seria monograficzna, 98. Opole.
- Probst A., 1965. Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Warszawa.
- Probst A., 1968. Ośrodki przemysłowe i terytorialne kompleksy produkcyjne w ZSRR. Biuletyn KPZK PAN, z. 48.
- Such J., 1974. Prawo przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe. Studia filozoficzne, nr 5/102/.
- Secomski K., 1956. Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych. Warszawa.

- Secomski K. /red./, 1972. Elementy teorii planowania przestrzennego. KPZK PAN, Warszawa.
- Secomski K., 1976. Problemy regionalne w polityce społeczno-ekonomicznej /w:/ Planowanie rozwoju regionalnego w krajach europejskich /red. A.Kukliński/. KPZK PAN, Warszawa.
- Szymła Z., 1977. Problemy rozwoju przestrzennych struktur przemysłowych. AE w Krakowie. Zeszyty Naukowe, Seria specjalna, monografie, nr 40.
- Zioło Z., 1970. Formy koncentracji przemysłu w strukturze przestrzennej województwa rzeszowskiego. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Geograficzne V, Kraków.
- Zioło Z., 1971. Stan badań nad problemem struktury przestrzennej przemysłu i jej form koncentracji. Materiały Informacyjne WKPG w Rzeszowie, styczeń-marzec. Rzeszów.
- Zioło Z., 1973. Analiza struktury przestrzennej i form koncentracji przemysłu województwa rzeszowskiego w świetle wybranych mierników. Folia Geographica, Series Geographico-oeconomica, vol. VI.
- Zioło Z., 1976. The Development of Optimum Territorial Forms of Industrial Concentration, Geographia Polonica, 33.
- Zioło Z., 1978. Funkcje przemysłu w procesie wzrostu i przeobrażaniu struktury przestrzennej Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego /w:/ Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego /red. Z. Zioło/. Seria "Problemy Rejonów Uprzemysławianych" Warszawa.
- Zioło Z., 1978a. Próba konstrukcji teoretycznego modelu okręgu przemysłowego /w:/ Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego /red. Z. Zioło/. Seria "Problemy Rejonów Uprzemysławianych". Warszawa.
- Zioło Z., 1980. The Dynamic Micro-Spatial Model of an Industry Centre. A paper presented at the Symposium on the Spatial Dimensions of Industrial Systems: Structure, Process and Stages. The Commission on Industrial Systems.

24 th International Geographical Congress. Tokyo, Japan, August. 1980.

Zioło Z., 1981. Model funkcjonalny ośrodka przemysłowego a formy zarządzania. Referat na konferencję nt. "Teoretyczne problemy planowania rozwoju regionów", organizowaną przez Instytut Naukowo-Badawczy rozwoju obszarów i miast w Ostrawie, CSRS, Ostrawa 26-28 maj 1981. Kraków.